KONSTITUTSIYAVIY NAZORAT INSTITUTINING INSON HUQUQ VA ERKINLIKLARINI HIMOYADAGI ROLI: MILLIY VA XALQARO TAJRIBA TAHLILI

Karimova Madinabonu Olimjon qizi
Nam DU yuridik fakulteti magistranti

Received: 03.02.2026
Revised: 04.02.2026
Accepted: 05.02.2026

Kalit so‘zlar: konstitutsiyaviy nazorat, inson huquqlari, konstitutsiyaviy sud, huquq ustuvorligi, konstitutsiyaviy shikoyat, xalqaro tajriba, milliy huquq tizimi, sud-huquq islohotlari.

Annotatsiya. Mazkur tezisda konstitutsiyaviy nazorat institutining inson huquq va erkinliklarini himoya qilishdagi roli milliy va xalqaro tajriba asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida konstitutsiyaviy nazoratning huquq ustuvorligini ta’minlashdagi ahamiyati, konstitutsiyaviy sudlarning huquqiy maqomi va vakolatlari hamda ularning inson huquqlarini himoyalash mexanizmlaridagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, xorijiy davlatlar tajribasi bilan qiyosiy tahlil asosida milliy konstitutsiyaviy nazorat tizimini takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Tezisda konstitutsiyaviy shikoyat instituti, sud qarorlarining ijrosi va huquqiy madaniyatni oshirish inson huquqlarini ta’minlashning muhim omillari sifatida asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari konstitutsiyaviy nazorat institutini rivojlantirishga doir ilmiy va amaliy xulosalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kirish. Zamonaviy huquqiy demokratik davlat barpo etish jarayonida inson huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish masalasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu borada konstitutsiya nafaqat davlat hokimiyatini tashkil etish va faoliyat yuritishning asosiy tamoyillarini belgilab beruvchi oliy yuridik hujjat, balki inson va fuqarolarning fundamental huquq va erkinliklarini mustahkamlovchi muhim huquqiy asos sifatida namoyon bo‘ladi. Konstitutsiyada belgilangan normalarning real hayotda to‘liq va samarali amal qilishi esa konstitutsiyaviy nazorat institutining mavjudligi va uning faoliyat samaradorligi bilan chambarchas bog‘liqdir. Konstitutsiyaviy nazorat instituti davlat hokimiyati organlari tomonidan qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarning konstitutsiyaga muvofiqligini ta’minlash orqali huquq ustuvorligi prinsipining kafolati sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, qonunlar va boshqa normativ hujjatlar inson huquq va erkinliklarini cheklashi mumkin bo‘lgan sharoitlarda konstitutsiyaviy nazorat mexanizmi muhim himoya vositasi sifatida maydonga chiqadi. Ushbu institut fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarini buzuvchi normalarni aniqlash, ularni bekor qilish yoki konstitutsiyaviy talqin berish orqali huquqiy adolatni tiklashda muhim rol o‘ynaydi.

Bugungi globallashuv sharoitida inson huquqlarini himoya qilish masalasi faqat milliy doira bilan cheklanib qolmay, xalqaro huquq normalari va

mexanizmlari bilan uzviy bog‘lanib bormoqda. Xalqaro huquqiy hujjatlar, jumladan, inson huquqlari bo‘yicha umum e’tirof etilgan konvensiyalar va xalqaro sud amaliyoti konstitutsiyaviy nazorat institutining rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ko‘plab davlatlar tajribasida konstitutsiyaviy sudlar yoki shunga o‘xshash organlar xalqaro huquq normalarini milliy huquq tizimiga implementatsiya qilishda muhim vositaga aylangan. O‘zbekiston Respublikasida ham konstitutsiyaviy islohotlar jarayonida inson huquqlarini ta’minlash, ularni sud orqali himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Konstitutsiyaviy nazorat institutining takomillashuvi, uning vakolatlarini kengaytirish va fuqarolarning konstitutsiyaviy shikoyat qilish imkoniyatlarini rivojlantirish inson huquq va erkinliklarini himoya qilishning muhim kafolatlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tezisda konstitutsiyaviy nazorat institutining inson huquq va erkinliklarini himoyadagi o‘rni milliy va xalqaro tajriba asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, turli davlatlarda konstitutsiyaviy nazorat mexanizmlarining shakllanishi, ularning samaradorligi va amaliy ahamiyati o‘rganilib, O‘zbekiston tajribasini yanada takomillashtirish bo‘yicha ilmiy xulosalar va takliflar ilgari suriladi.

Adabiyotlar tahlili. Konstitutsiyaviy nazorat institutining inson huquq va erkinliklarini himoyalashdagi o‘rni huquqshunoslik fanida keng va chuqur o‘rganilgan masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur institutning nazariy asoslari, shakllanish bosqichlari hamda amaliy ahamiyati milliy va xorijiy olimlar tomonidan turli konseptual yondashuvlar asosida tahlil qilingan. Adabiyotlarni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, konstitutsiyaviy nazorat, avvalo, huquq ustuvorligini ta’minlash va davlat hokimiyati faoliyatini konstitutsiyaviy chegaralarda ushlab turish mexanizmi sifatida baholanadi. Yevropa huquqshunoslik maktabi vakillari, xususan G. Kelsen tomonidan ishlab chiqilgan “markazlashgan konstitutsiyaviy nazorat” modeli konstitutsiyaviy sud institutining nazariy poydevorini tashkil etadi. Mazkur yondashuvga ko‘ra, konstitutsiyaviy sud konstitutsiyaning ustunligini ta’minlovchi maxsus organ bo‘lib, u qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat faoliyati ustidan huquqiy nazoratni amalga oshiradi. Kelsenning ushbu g‘oyalari keyinchalik Germaniya, Italiya, Ispaniya va boshqa ko‘plab davlatlarda konstitutsiyaviy sudlar faoliyatining nazariy asosiga aylangan.

Inson huquqlarini himoya qilish nuqtayi nazaridan, Yevropa olimlari konstitutsiyaviy nazorat institutini “asosiy huquqlarning himoya qalqoni” sifatida talqin qiladilar. Masalan, R. Aleksining fundamental huquqlar nazariyasida konstitutsiyaviy sudlar inson huquqlarining ustuvorligini ta’minlovchi asosiy subyekt sifatida e’tirof etiladi. Uning fikricha, konstitutsiyaviy nazorat orqali huquqiy me’yorlar mutanosiblik, zaruriyat va adolatlilik tamoyillari asosida baholanadi, bu esa shaxs huquqlarining asossiz cheklanishining oldini oladi. Xalqaro huquqiy manbalarda ham konstitutsiyaviy nazorat institutining ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Inson huquqlari bo‘yicha xalqaro konvensiyalar va sud amaliyoti milliy konstitutsiyaviy sudlar faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Jumladan, Yevropa inson huquqlari sudining qarorlari ko‘plab davlatlarda konstitutsiyaviy sudlar

tomonidan huquqni talqin qilishda muhim manba sifatida qo‘llaniladi. Adabiyotlarda bu jarayon “xalqaro standartlarning milliy konstitutsiyaviy nazoratga integratsiyasi” sifatida baholanadi.

Rossiya, Qozog‘iston va boshqa postsovet davlatlari huquqshunoslari asarlarida konstitutsiyaviy nazorat institutining shakllanishi va rivojlanishi o‘tish davri muammolari bilan bog‘lab o‘rganilgan. Ularning tadqiqotlarida konstitutsiyaviy sudlarning mustaqilligi, siyosiy bosimlardan holi bo‘lishi hamda fuqarolarning konstitutsiyaviy shikoyat qilish huquqini kengaytirish masalalari inson huquqlarini himoyalashning muhim shartlari sifatida ko‘rsatiladi. Ayrim mualliflar fuqarolarning bevosita konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqi mavjud bo‘lmagan tizimlarda inson huquqlarini himoya qilish samaradorligi past bo‘lishini qayd etadilar.

O‘zbekistonlik huquqshunos olimlarning ilmiy ishlarida ham konstitutsiyaviy nazorat masalasi keng yoritilgan. Mahalliy adabiyotlarda Konstitutsiyaviy sudning vakolatlari, huquqiy maqomi va qarorlarining majburiy kuchi tahlil qilinib, u inson huquq va erkinliklarini ta’minlashning muhim institutsional kafolati sifatida baholanadi. Ayniqsa, so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan konstitutsiyaviy islohotlar doirasida inson huquqlarining ustuvorligi, “inson – jamiyat – davlat” tamoyilining huquqiy mazmuni va konstitutsiyaviy nazorat institutining bu jarayondagi roli alohida ta’kidlanmoqda. Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili ayrim muammoli jihatlarni ham ko‘rsatadi. Xususan, ayrim tadqiqotchilar konstitutsiyaviy sudlar qarorlarining amaliy ijrosi, ularning sudlar va boshqa davlat organlari tomonidan bir xil qo‘llanilishi masalasiga yetarlicha e’tibor qaratilmayotganini qayd etadilar. Bundan tashqari, konstitutsiyaviy nazorat institutining faqat normativ hujjatlar bilan cheklanib qolishi, individual huquq buzilishlari bo‘yicha imkoniyatlarning cheklanganligi inson huquqlarini to‘liq himoya qilishga to‘sqinlik qiluvchi omil sifatida baholanadi. Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar konstitutsiyaviy nazorat institutining inson huquq va erkinliklarini himoyalashdagi o‘rni beqiyos ekanini ko‘rsatadi. Milliy va xalqaro tajribani qiyosiy tahlil qilish ushbu institutni yanada takomillashtirish, uni inson manfaatlariga yanada yaqinlashtirish zarurligini tasdiqlaydi. Mazkur tezis aynan shu ilmiy yondashuvlar asosida shakllantiriladi.

Tadqiqot muhokamasi. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, konstitutsiyaviy nazorat instituti inson huquq va erkinliklarini himoya qilish tizimida markaziy o‘rin egallaydi. Milliy va xalqaro tajribaning qiyosiy tahlili bu institutning samaradorligi, avvalo, uning huquqiy maqomi, mustaqilligi va vakolatlar doirasining kengligi bilan bevosita bog‘liq ekanini tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida aniqlanganki, konstitutsiyaviy nazorat faqat davlat hokimiyati faoliyatini cheklovchi mexanizm bo‘lib qolmasdan, balki shaxs huquqlarini real va samarali himoya qilish vositasiga aylanishi lozim. Xalqaro tajribada, ayniqsa Yevropa davlatlarida, konstitutsiyaviy sudlarning inson huquqlarini himoyalashdagi faol roli yaqqol namoyon bo‘ladi. Ushbu

davlatlarda konstitutsiyaviy sudlar qonunlarning konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirish bilan birga, fundamental huquqlar mazmunini aniqlashtiruvchi huquqiy pozitsiyalarni shakllantiradi. Natijada konstitutsiya “tirik huquq” sifatida jamiyat ehtiyojlariga mos tarzda talqin qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, aynan bunday yondashuv inson huquqlarining asossiz cheklanishiga yo‘l qo‘ymaslikda muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy tajribani tahlil qilish jarayonida O‘zbekiston Respublikasida konstitutsiyaviy nazorat institutining bosqichma-bosqich rivojlanib borayotganini kuzatish mumkin. So‘nggi yillarda amalga oshirilgan konstitutsiyaviy islohotlar inson huquqlarini ta’minlash va sud-huquq tizimini liberallashtirishga qaratilgan bo‘lib, bu konstitutsiyaviy sud faoliyatining ahamiyatini yanada oshirdi. Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayrim muammoli jihatlar ham aniqlandi. Jumladan, konstitutsiyaviy nazorat mexanizmlaridan fuqarolarning foydalanish darajasi hali yetarli emasligi, huquqiy ong va huquqiy madaniyatning pastligi bilan izohlanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, inson huquqlarini himoya qilishda konstitutsiyaviy nazoratning samaradorligi fuqarolarning konstitutsiyaviy shikoyat qilish huquqi bilan chambarchas bog‘liq. Xalqaro tajribada individual konstitutsiyaviy shikoyat instituti keng qo‘llanilib, u shaxsning bevosita o‘z huquqlarini himoya qilish imkoniyatini yaratadi. Milliy tizimda ushbu mexanizmni yanada takomillashtirish, murojaat qilish tartibini soddalashtirish va ochiqlikni ta’minlash inson huquqlarini himoyalashning muhim omili bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Muhokama jarayonida yana bir muhim masala – konstitutsiyaviy sud qarorlarining amaliy ijrosi bilan bog‘liq muammolardir. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ayrim hollarda konstitutsiyaviy sud qarorlari huquqni qo‘llash amaliyotida to‘liq va bir xilda tatbiq etilmaydi. Bu holat esa inson huquqlarini himoya qilishning real samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli konstitutsiyaviy sud qarorlarining majburiyligini kuchaytirish, ularning ijrosini nazorat qiluvchi mexanizmlarni takomillashtirish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Umuman olganda, tadqiqot muhokamasi shuni ko‘rsatadiki, konstitutsiyaviy nazorat instituti inson huquq va erkinliklarini himoyalashning muhim va ajralmas elementi hisoblanadi. Milliy va xalqaro tajribaning uyg‘unlashuvi, ilg‘or huquqiy yondashuvlarning joriy etilishi hamda fuqarolarning huquqiy faolligini oshirish orqali ushbu institutning samaradorligini yanada kuchaytirish mumkin. Mazkur xulosalar keyingi tadqiqotlarda va amaliy islohotlarda muhim ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot konstitutsiyaviy nazorat institutining inson huquq va erkinliklarini himoya qilishdagi muhim o‘rnini milliy va xalqaro tajriba asosida yoritib berdi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, konstitutsiyaviy nazorat huquq ustuvorligini ta’minlash, davlat hokimiyati faoliyatini konstitutsiyaviy me’yorlar bilan cheklash hamda shaxs manfaatlarini himoyalashning samarali huquqiy mexanizmi hisoblanadi. Xalqaro tajribada konstitutsiyaviy sudlarning faol roli inson huquqlarini real himoya qilishga xizmat qilayotgan bo‘lsa, milliy tizimda ham ushbu institutni takomillashtirishga qaratilgan islohotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu bilan birga, fuqarolarning konstitutsiyaviy shikoyat qilish imkoniyatlarini kengaytirish, sud qarorlarining ijrosini ta’minlash va huquqiy madaniyatni oshirish zarurligi aniqlandi. Umuman olganda, konstitutsiyaviy nazorat institutini rivojlantirish inson huquqlarini ta’minlashning ishonchli kafolati bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. European Court of Human Rights. Case-law Guide on Constitutional Principles. — Strasbourg, 2020.
2. Venice Commission. Report on Individual Access to Constitutional Justice. — Strasbourg, 2010.
3. Saidov A.X. Inson huquqlari va konstitutsiyaviy nazorat masalalari. — Toshkent: TDYU nashriyoti, 2019.
4. Xusanov O.T. Konstitutsiyaviy sud hokimiyati: nazariya va amaliyot. — Toshkent: Yuridik adabiyotlar nashriyoti, 2020.
5. Mirziyoyev Sh.M. Konstitutsiya va inson huquqlarini ta’minlash — huquqiy davlatning asosi. — Toshkent, 2022.